

A NAGYDOBRONYI LAKÓHÁZ

VARGA SÁNDOR

Magyar nyelv és irodalom tanár, Nagydobronyi Középiskola

У дослідженні описано особливості народної архітектури с. Велика Добронь Закарпатської області на основі власних спостережень, джерельної бази з цієї тематики та проведених раніше досліджень.

Протягом багатьох століть у народній архітектурі с. Велика Добронь найважливішим будівельним матеріалом слугувало дерево. Село в основному перебувало в оточенні дубового лісу, тому для сільських жителів деревина була доступна. Таким чином, найпоширенішими стали плетені каркасні стіни, що на місцевому діалекті називалися «тічош». Прибудови будувалися з використанням короткометражного малоцінного лісу, який кладеться горизонтально між стояками. Така стінна конструкція не описується в етнографічних матеріалах, водночас виключати її наявність у той час не можна. Найбільш поширеною у плануванні будинку була трикамерна схема: кімната-кухня-кімната, кімната-кухня-комора. Такий тип житла називали «довгим будинком». Існувала також так звана двостороння хата, яка будувалася за таким планом: кімната-кухня-кухня-кімната. Її виникнення пояснюється соціально-економічними причинами. Через бідність на одному подвір'ї господарювало декілька сімей-родичів, і навіть в одному домі проживали декілька малих сімей. Двостороння хата – це хата, що складається з двох об'єднаних під одним дахом будинків зі схемою дві кімнати-кухні.

У XIX столітті у житлах опалювали піччю, яка знаходилася у кухні. Пізніше вона установлювалася на подвір'ї, а її місце зайняла плита. В етнографічній літературі при описі цього регіону часто згадують камін у житловій кімнаті, але щодо цього немає достовірних даних. Проте на кухні стояв великий комин, що вважається подібним до каміну, хоча його використовували тільки для нагрівання води при пранні.

Для виведення диму використовували відкритий комин. Його зникнення може бути пов'язане з тим, що піч була переміщена на подвір'я.

При оздобленні кімнати використовували меблі, виготовлені як сільськими ремісниками, так і столярами. Інтер'єр кімнати належав до паралельного типу.

ABSTRACT

The author of the study presents the features of the vernacular architecture of Nagydobronya, a village in Zakarpattia, using his own collection and at the same time the data of previous collections and resources related to the topic. The most important building material in the vernacular architecture of Nagydobronya for many centuries was the timber. The village was largely surrounded by forests of oak, so timber was abundantly available to the villagers. Therefore, a wooden framework with plastered texture of twigs got acclimatized in, which is called "ticsos" wall in the local dialect. What concerns the out-buildings, the so called „rólásos”, the technique of fitting slabs into styles was used. Such a wall structure of houses can't be justified from ethnographic material but its former existence can not be ruled out. The most common type of the layout of a house was the three roomed layout: room-kitchen-room or room-kitchen-pantry house, the local name of which is the 'long house'. There was the so-called double-ended house, which had the room-kitchen-kitchen-room layouts. This conception can be explained by socio-economic factors. Because of poverty, a courtyard was shared by several related families, or even a house could serve as a home for several small families. The double-ended house is no other than two room-kitchen-type houses fitted together and built under one roof.

In the earlier, 19th century version of a house the customary combustion heater was the kitchen oven. Later the oven was placed in the yard and the cooking-range occupied its place.

The notion of the fireplace which is often mentioned in connection with the landscape in the ethnographic literature, there might have been in the living room, but there is no credible data, statements concerning this matter.

However, in the kitchen there was a large chimney with a huge opening which is considered as an open fireplace heating facility but it was only used for heating water while doing the washing. The open chimney of the house was used for smoke abatement. Its disappearance may be related to the outplacement of the oven. The furniture of both carpenters and peasant industrialists were used to furnish the living room. The layout of the room belonged to the parallel type.

ANYAG, SZERKEZET, FORMA

A falazat anyaga és technikája

A beregi tájra legjellemzőbb építőanyag a honfoglalástól a XX. század elejéig a fa volt, sőt még a század első évtizedeiben is a faépítkezésnek olyan módozatait alkalmazták, amelyek a kevésbé jó és drága fafélések felhasználását tették lehetővé. A néprajzi szakirodalom ezt *patics-* vagy *sövényfalnak* nevezi, bár vidékenként más elnevezése is volt e faltípus számos változatának.¹

A faanyag a nagydobronyi lakosok számára is bőségesen rendelkezésre állt a XX. század elejéig. A települést még ekkor is erdők vették körül (1., 2. kép).

Az erdők XVIII. századi állapotáról az 1775. évi urbárium előtt készült felmérés² alapján alkothatunk képet: „Mint tüzi, mint épületre való fajok közel s elegendő vagyon. Különös Darányómegei nevezetű erdeje vagyon ezen helységnek, ahol szabad a sertések makkoltatása, de ez elegendő makkot nem terem. ... Legelő mezejek oly csekély, hogy ez elég nem lévén barmok számára, kéntelenítettnek az erdőn legelni.” Az idézetből is kitűnik, hogy az erdő nem elsősorban fája miatt volt fontos, hanem inkább az állattenyésztésben betöltött szerepe miatt. „A Nagy Dobronyi határ újabb felmérése”³, amely a XIX. század első harmadában készült, a következőket tartalmazza az előző századbeli állapotokra vonatkozóan: „Az öreg emberek csak 77 gazdákra emlékez-

nek, kik között voltak néhányan zsellérek is. Ezek az egész határt magok bírták s használták, amennyire a gaz s erdők miatt használhatták, nem lévén a földes uraságnak – erdején kívül – semmi földje használat alatt.” Ugyanitt újabb adat az erdőhasznosításról: „Részint tulajdon erdejükből készített faműszereknek a Nyírbe lett kihordásából éltek.” Tehát már a XVIII. század második felétől szekérkerék, egyéb szekéralkatrészek, hám, hordók, kádak, faeszközök, és nem utolsósorban épületfa eladásával pótolták a nagydobronyiak elégtelen jövedelmüket. A Latorca áradásai és a termőföldek elégtelen mennyisége a földművelés jelentőségét csökkentették, korlátozták. Ugyanakkor a makkoltatásos sertéshízlás nagyon fontos gazdálkodási ágazat volt, ezért mindenkinek érdekében állt a jobbára tölgyfából álló erdők megőrzése. Emiatt *Az erdők kerülőinek tanítása*⁴ 1800-ból a faanyag fogyását úgy javasolja megakadályozni, hogy „az ilyen kádárok, bodnárok amely fát mesterségekhez képest akarnak magok hasznára fordítani, ne vehessék egyébként, hanem pénzért az helység erdejéből.” Az erdő fogyáshoz hozzájárult az is, hogy a nagyobb községi építkezéseket szintén faeladásból finanszírozták. Egy 1907-es dokumentum (a lelkész levele a vármegyei hatóságokhoz⁵), arra enged következtetni, hogy a Darányómegei erdő már ezidőtájt erősen megritkult. A XX. század közepére el is tűnt.

A XX. század első harmadából fennmaradt lakóépületek egy része talpas-vázás technikával készült. A vázszerkezet hézagainak kitöltésére talán leggyakrabban használt módszer a XIX. században a *rólás* lehetett, ami zsilipelt falat jelent (6. kép). Zsilipelt falú ház nem maradt fenn, de rólásos disznóól (4. kép) még a XX. század második felében is akadt, és

¹ Pl. Dél-Gömörben ríglyes falnak is nevezték a patics-falat. Dám László–D. Rácz Magdolna (1986). Lakóházak Dél-Gömörben, Debrecen. Gömör néprajza VII., A Kosuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszékének kiadványai, 21–26. oldal vagy: Észak-Nyírség falvaiban a karóvázás sárfalat mereglyés falnak nevezik, de patics-nak is mondták. Páll István (1988). Az Észak-Nyírség népi építészete kutatásának eredményei. A Nyíregyházi Jósza András Múzeum évkönyve. 21–23. oldal, Nyíregyháza.

² MOL, 4140. sz. film. Móricz Kálmán Nagydobrony c. monográfiájában felhasznált szöveg.

³ Megtalálható a nagydobronyi egyházközség levéltárában. Móricz Kálmán Nagydobrony c. monográfiájában felhasznált szöveg.

⁴ Megtalálható a nagydobronyi egyházközség levéltárában. Móricz Kálmán Nagydobrony c. monográfiájában felhasznált szöveg.

⁵ Megtalálható a nagydobronyi egyházközség levéltárában. Móricz Kálmán Nagydobrony c. monográfiájában felhasznált szöveg.

tudunk ilyen technikával épített istállókról is. Ennek alapján feltételezhetjük, hogy lakóépület is készülhetett zsilipelt fallal, ahogy ezt más tájegységek esetében leírták.⁶ Ehhez a legfontosabb feltétel, a tölgyerdő, adott volt még a XIX. században is.

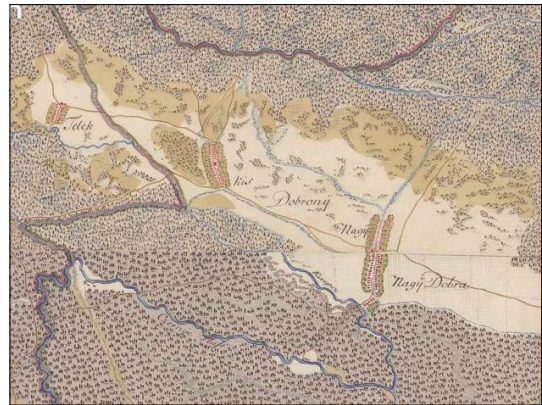
A tölgy gerendaváz kitöltése úgy is történhetett, hogy 3-4 cm átmérőjű, lehetőleg egyenes karókat szegeztek a talp- és a sárgerendához kívülről és belülről egyaránt, és az így kialakult karóssorok közét megtöltötték törekes sárral (5/c kép, valamint 10., 12. kép). Az ilyen falú házat nevezték – és nevezik ma is – *ticsos* háznak Nagydobronyban. A *tics* szó a *patics* szó rövidüléséből alakult ki, ami fonott falat jelent a környező tájegységek falvaiban. A fent ismertetett eljárás során azonban tényleges fonás nem történt.

Készítettek olyan *patics*falat is, mint amilyen szélteben ismeretes a magyar nyelvterület nagy részén. A függőleges vastagabb karókra vékonyabb vesszőkkel vízszintesen fonott, majd két oldalról betapasztott *paticsot* lakóépület esetében csak a tűzfal kiképzésénél láttam (5/b kép, 8. kép). Ezt a módszert inkább gazdasági épületeknél alkalmazták (3., 9. kép) ugyanúgy, mint a függőlegesen elkészített *paticsot*, ami jobban emlékeztet a szegezett változathoz. Ennél is vastagabb karókat alkalmaztak, de nem szegezték a gerendaváz alsó és felső eleméhez, hanem közbeiktattak három vagy több, az oszlopokba csapolt vagy azokhoz lapolt, vastagabb, négyszögletesre faragott tölgyfadeszkát, riglit, és ezek közé szorították függőlegesen a falat alkotó rugalmasabb karókat (5/a kép, 11. kép).

A vízszintes és függőleges fonású sövényfalat lakóépületeknél is alkalmazták, feltételezhetően a XIX. században is, ezeket válthatta fel a szegezett *tics* (12. kép). Amikor a szeg már olcsóbb, tehát elérhetőbb lett, alkalmazásával

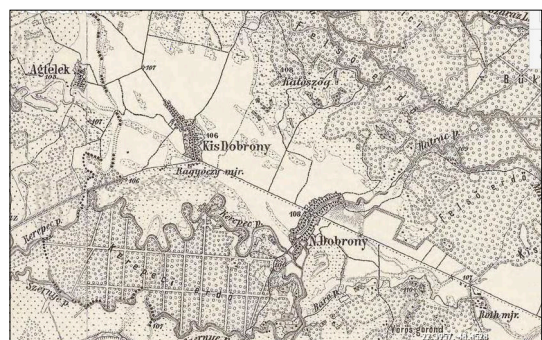
egyszerűbbé tették az építésnek ezt a fázisát, mert nem kellett a talp- és sárgerendába végig lyukakat fúrni (vízszintes *patics*), vagy rigliket vésní az oszlopok oldalába (függőleges *patics*).

A sártapasztás mind a *rólásos*, mind a *ticsos* házakon addig rétegeződött, míg a karókat vagy a vesszőfonást, illetve az oszlopok közé eresztett bárdolt tölgyfadeszkákat, de még a gerendavázat is teljesen el nem fedte.

1. kép. Nagydobrony és környéke az első katonai felmérés térképén. Jól látszik, hogy itt még minden égtáj felől erdők veszik körül a három szomszédos települést.

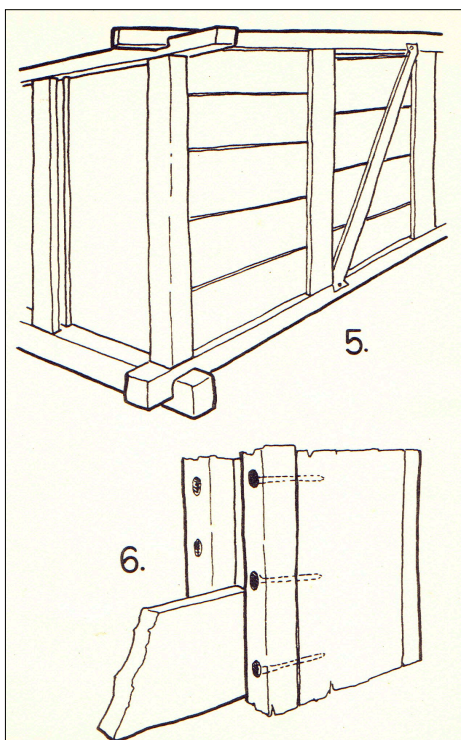
(<http://mapire.eu/hu/map/firstsurvey/?bbox=2481547.232535318%2C6173681.824918008%2C2507650.4776947056%2C6184134.588536006>)

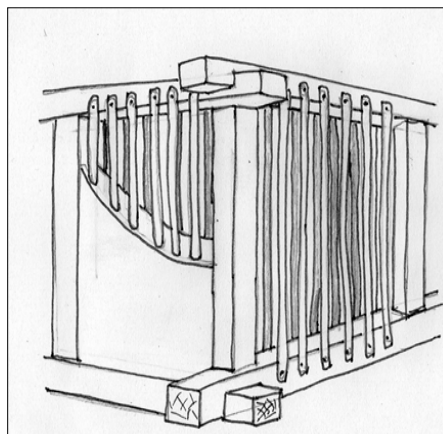
2. kép. A harmadik katonai felmérés térképe Nagydobronyról (1869–1887). Még megvan a kerepecmegi erdő, de a Vörös gordonon a daranyómegei erdőt már megritkították.

(http://mapire.eu/hu/map/hkf_75e/?bbox=2480744.6437383243%2C6173923.875507578%2C2506847.888897712%2C6184376.639125576)

⁶ Dám László–D. Rácz Magdolna (1986). Lakóházak Dél-Gömörben. Debrecen. Gömör néprajza VII., A Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszékének kiadványai, 19–20. oldal

6. kép. Zsilipelt fal. A deszkák vagy az oszlopok vágataiba eresztik, vagy az oszlopok oldalához szegezett párhuzamos lécek közé

5/c kép. Szegezett tics (A szerző rajza)

8. kép. Kétfélgű ház hátsó homlokzatának sárral tapasztott vesszőfonása
(A szerző felvétele)

9. kép. Talpas-vázásól vízszintesen fonott fala (A szerző felvétele)
A függőleges karók, jól láthatóan, a koszorúgerendához és a talpgerendához vannak szegezve. Korábban, igényesebb megoldásként a karók végeit a talp- és koszorúgerendába fűrt lyukakba illesztették.

10. kép. Régi ház jól látható ticsos fala
(Dincsér Oszkár felvétele)

11. kép. Talpas-vázás kamra függőlegesen riglik közé szorított karókból készült ticsos fala (A szerző felvétele)
Jól látható a gerendaváz és a karók vége.

12. kép. 1937-ben épült ticsos ház sarka. Jól látszanak a sarokoszlop és a fal vázát alkotó karók végei, amelyek a talpgerendához vannak szegezve (A szerző felvétele)

A talpas-vázás fal és a vályogfal közötti átmeneti faltípus volt az, amelynél a gerendaváz oszlopai közé vályogot raktak. Ilyen faltechnikát egy *tehenől* esetében tapasztaltam.

A XX. század fordulójától számolhatunk a tisztán vályogból rakott falak egyre erősödő térhódításával. Először nyilván a középületek (iskola, csendőrlaktanya, lelkészlakás, boltok, kocsmák stb.), kisebb, nem paraszti származású földbirtokosok házai épülhettek – városi mintára – nagyméretű vályogból. Ezek közül néhány napjainkig fennmaradt. A szegényebb rétegek viszont még a XX. század harmincas éveiben is építettek ticsos házat, mivel olcsóbb volt, mint a vályogház.

Az eddig tárgyalt falféleségek közül csak a vályogfal alá kellett kőből rakott fundamentum. A talpas-vázás épületek ilyenekkel nem mindig rendelkeztek. Valószínű, hogy az építendő anyagi helyzetén múltott a kőalapozás megléte vagy hiánya. Az ehhez szükséges követ legközelebb a kaszonyi kőbányából lehetett beszerezni. A szállítás, egyik adatközlőm szerint, szekerekkel történt segítség fejében. A gazda csupán ételről és italról gondoskodott.

A fundamentum elkészítésének hagyományosabb változata a talpgerenda alá úgy történt, hogy a kiásott alapgödörbe visszahányták a földet és alaposan bele is döngölték.

Az elkészült ház helyiségeinek, kivételes esetektől eltekintve, mindig földes padlója volt. És hogy ez elég tömör, kemény legyen, a háziak *pulyabált* rendeztek, amire a környék gyerekei, serdülői gyűltek össze. A padlót aztán híg, trágyával kevert sárral a gazdasszony letapasztotta, simára mázolta. Ez a tevékenysége hetente része volt a ház takarításának. *Págyimentom*, vagyis deszkapadló csak a zsidó kereskedők és más polgárabb életmódú személyek házában volt.

TETŐSZERKEZET, TETŐFORMA, TETŐFEDŐ ANYAGOK ÉS A FÖDÉM

A házépítés legtöbb szaktudást igénylő szakasza a tetőszerkezet elkészítése volt. Ennek az összeállítását már általában ácsra bízták. Nagydobronyban az egyetlen tetőszerkezeti típus a szarufás volt. A kifaragott sárgerendát és a rá kerülő keresztgerendákat már a ház udvarán ún. „csillagvágással” egymáshoz illesztették, majd darabonként feltették a falra. A szarufákat még a felállítás előtt páronként összeszegezték, kakasülövel látták el. A szarufák végére ferdecsapot faragtak, amely a keresztgerendák végén kialakított vágatba illeszkedett. Mestergerendát csak a XIX. században épült házakba építettek be.

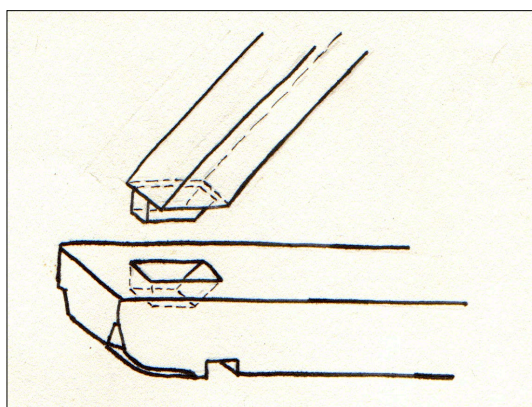
A nagydobronyi házak többségét tornácosra építették. Ilyen esetekben a keresztgerendák 1–1,2 méterrel nyúltak túl a fal síkján az udvar felől. A végüktől 20–30 cm-re 2–3 cm mély és 10–15 cm széles bevágások szolgáltak arra, hogy a tornácoszlopok által alátámasztott folyógerenda vágataiba illeszkedve kötést alkossanak. A tornácoszlopok, csakúgy, mint a ház gerendavázának oszlopai, a koszorú- és talpgerendákba, illetve tornác saját talp- és folyógerendájukba csapokkal illeszkedtek és faszegekkel is hozzájuk voltak erősítve. A tornácokat Nagydobronyban deszkázott mellvéd is ellátták, ha nem, akkor karfával, könyöklővel mindenképpen. A módosabb házakon az oldaltornác kiegészült homloktornáccal is, sőt a körtornác is előfordult. (A tornácokról: 15–19. kép, valamint 24., 25. kép.)

A legelterjedtebb tetőforma a félig kontyolt volt, de volt sok teljesen lekontyolt is. A 20–30-as években a tetőgerendázat és a lécezés már egyre inkább a helybeli kereskedőktől beszerzett fenyőfából készült. A tetőfedő anyagok közül a XX. század első harmadában még a taposott szalmafedél dominált. A tehetősebbek házain jelent meg először az eternit, a bádóg és a cserép. A 30-as években ez utóbbi egyre inkább kezdte felváltani a szalmafedeleket, miután Csapról, Munkácsról, Bátyúból vagy Beregszászból már

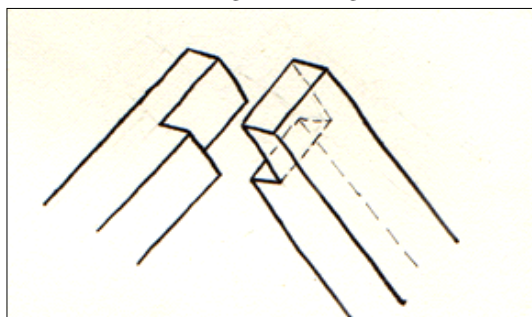
elérhető áron be lehetett szerezni. Volt példa a zsendely alkalmazására is.

A födém, amit Nagydobronyban nem padlásnak, hanem kissé megtévesztően *padlónak* neveztek, mindig borított deszkafödém volt, hol igényesebben gyalult, profilozott szélű, hol pedig kevésbé tetszetős kivitelben. Az előbbi az idők folyamán szépen megbarapult, az utóbbit *kék küvel*, azaz rézgálicoldattal bemeszelték.

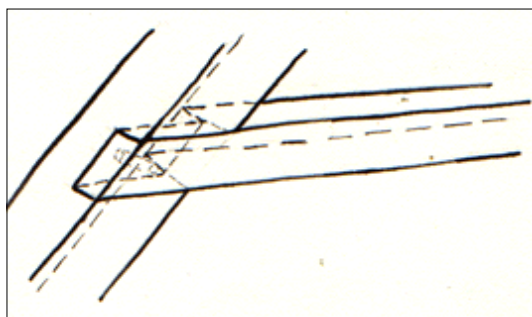
13. kép. Különböző ácsszerkezetek

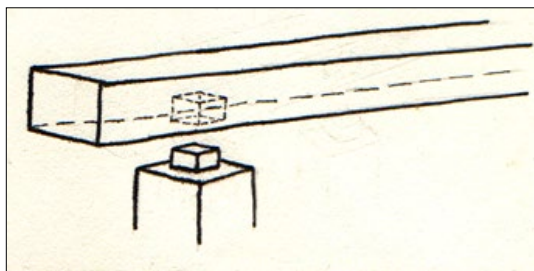
Ferde csap a szarufák végén és a csap fészke a keresztgerenda végén

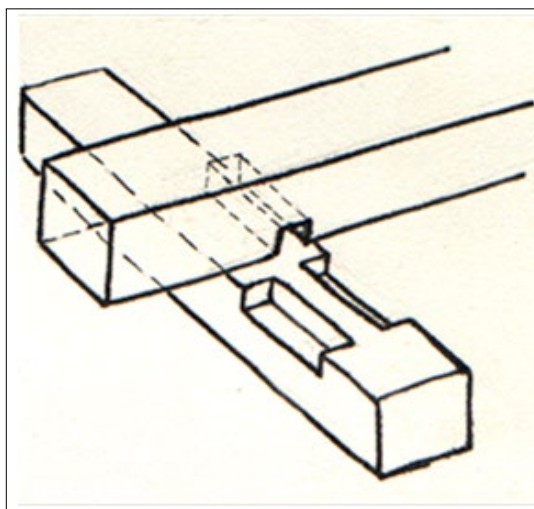
Lapolással összeillesztett szarufák

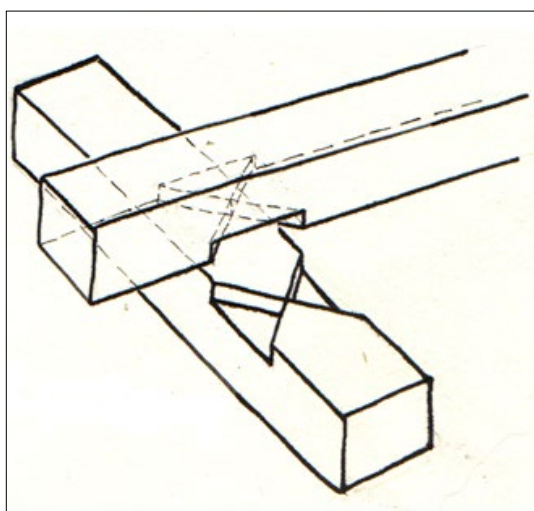
A „kakasülő” illeszkedése a szarufához

Sárgerenda és oszlop csapos illeszkedése

Keresztgerenda és a tornác folyógerendájának összeillesztésére használt ácsszerkezet

Keresztgerenda és sárgerenda/ folyógerenda összeillesztésére használt ácsszerkezet, az ún. „csillagvágás”

14. kép. A gerendák kötése

15. kép. Kézi daráló a tornácon

(Dincsér Oszkár felvétele)

16. kép. Fonás a tornácon

(Dincsér Oszkár felvétele)

18. kép. Deszkázatlan tornác, előtérben egy debenykút válóval. A ház bejáratán rácsos félajtó.

(Dincsér Oszkár felvétele)

19. kép. Szuszék a tornácon

(Dincsér Oszkár felvétele)

NYÍLÁSZÁRÓ SZERKEZETEK

A régi ablakoknak és ajtóknak számos különféle változata maradt fenn régi lakóházakon és újabban épült gazdasági épületeken. A legegyszerűbb ablakforma egy szimpla, kétfelé nyíló, szárnyanként két-két ablakszemből álló, egyszerű deszkatokos, kívülről szintén kétfelé nyíló deszka ablaktáblával ellátott ablak, ami egy 1920-as évekből való ház hátsó frontjába van beépítve. Egy 1910-ből való ház két pitvarának ajtóival mellett még ennél is egyszerűbb ablakok találhatóak. Az egyik egy befalazott üveglap, a másik egy szimpla, kétfelé nyíló, egy ablakszemes szárnyakkal készített ablak.

A század első felére a legjellemzőbb ablakforma a dupla, kétszárnyú, szárnyanként három-három ablakszemes, ki-be nyíló típus. Többnyire dísztelenek, de akad köztük faragott borítású is. Ennél fejlettebb forma a szintén ki-be nyíló, de már T osztású, faragott borítással keretezett. A XX. század közepső évtizedeiben az ugyanilyen formájú, de már teljesen befelé nyíló ablakok váltak általánossá. A felsorolt ablaktípusokat helyi asztalosok csinálták.

Az ajtók közül az ácsoltak a legarchaikusabbak, melyeket kovácsolt sarkok tartottak. A módosabb házaknál természetesen már a XIX. század végén is megtalálhatóak voltak az asztalosok által előállított, vésett ajtók, leginkább üvegezett változatukban. Ha ilyen volt a bejárati ajtó, módosabb házakon ablaktalan deszka borító ajtókat is kapott. Ha a ház szegényesebb volt, és a tornác nem volt deszkázott, tehát tornácajtó sem volt, a bejárati ajtót a baromfik illetéktelen behatolása ellen lécből összeállított félajtó védte. Ilyen az ólajtón is előfordulhatott.

20. kép. Háromhelyiséges, talpas-vázás, ticsos falú lakóház. Zsindelyezett, csonka kontyos, fűrészelt deszka tűzfalás tetőjén jól látszik a szabad kémény tető fölé emelkedő része.

(Dincsér Oszkár felvétele)

21. kép. A XX. század fordulója körüli, eredetileg zindelyezett ház. Jól látszik a kilógó mestergerenda és a fölötte fekvő koszorúgerenda oldalába fűrt lyukak sora. Ez utóbbi azt jelenti, hogy lebontott ticsos ház gerendáját használták fel újra (Dincsér Oszkár felvétele)

22. kép. Utcaszerű udvar két lakóházzal és két gazdasági épülettel. Az első ház kéthelyiséges, két külön bejárattal (Dincsér Oszkár felvétele)

23. kép. Két lakóház egy udvaron. Az első ház háromhelyiséges három külön bejárattal (Dincsér Oszkár felvétele)

A HÁZ ALAPRAJZI TAGOLÓDÁSA ÉS TŰZELŐBERENDEZÉSE

Az alaprajz

A lakóház belső tagolódását a hagyományon kívül nagymértékben befolyásolta az építetető vagyoni helyzete, társadalmi állása, és nem utolsósorban az egy fedél alatt élők létszáma és családi kapcsolatai. Ez utóbbi tényező különösen nagy szerepet játszott a nagydobronyi háztípusok kialakulásában. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy a falu lakosságának jelentős hányada kisebb-nagyobb mértékben napszámos munkából élő szegényparaszt volt a század első felében. Csomár Zoltán szerint ez a réteg a falu 40–50%-át tette ki. „A teljesen vagyontalan napszámosok leg többjének saját kis „egyház-as-pitvaros” lakóháza van, amelyet nagy részben maga épít fel kőfundamentum nélkül, fából, vagy vályogból rakva annak falát” – írta Csomár Zoltán.⁷ Egy ilyen kéthelyiséges házat magában foglaló porta leírása és „életrajzának” tanulmányozása rávilágít a dobronyi szegényparaszti réteg életmódjára.⁸

A falu házainak alaprajzi beosztását a sokféleség jellemezte. Az alapforma itt is, mint a régió többi falujában, az *első ház (elülső v. első végi) – pitvar – hátsó ház (kis hátrulósó végi v. kamora)*. Ehhez képest kisebb és nagyobb formák is kialakultak.

Egysejtű házról csupán mint *rekeszbeli*, vagyis gyümölcsösben felépített építményről vannak visszaemlékezések. A XX. század 50–60-as éveiben terjedt el a nyári konyhának szolgáló egyhelyiséges *kis házak* építése. Ez viszont már nem tekinthető önálló lakóháznak, csupán a lakóház külön épített tartozékának.

A következő típus a fentebbi idézetben szereplő *ház–pitvar* beosztású ház. A háromhelyiségesnél

⁷ A vármegye magyar lakosainak néprajza. Ungvár és Ung vármegye, Szerk. Vármegyei Szociográfiák IX–X. Csikvári Antal. 100–112. Budapest, 1940.

⁸ Varga Sándor (2005). Régi ház Nagydobronyban. Együtt, VII. évfolyam, I. szám, 62–69. oldal

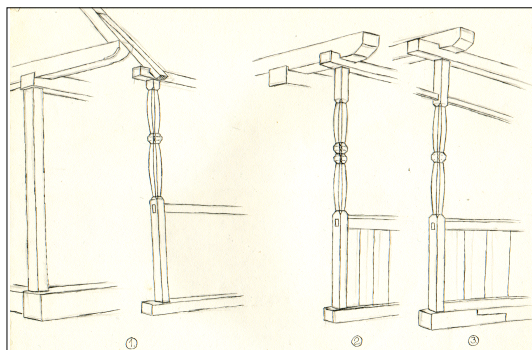
nagyobb lakóépületek jellegzetes változata az ún. *kétfélgű ház*, amelynek beosztása *első ház (előlső végi) – pitvar – pitvar – hátsó ház (hátrulso végi)*. Ilyen házat akkor építettek, ha előreláthatólag két, külön háztartásra bomlott a család egy portán. És ez az együttélési forma eléggé gyakori volt Nagydobronyban, mivel a falu a XIX. század végéig nem terjeszkedett, az utcahálózat alig bővült, kezdetben házhelyek hiányában, később a telkek drágasága miatt.

Hidi Ferenc, aki 1896-ban lett bíró, önéletírásában tesz említést az első nagyobb arányú telekosztásról, melynek során 24 telket adtak el 100 forintért, 5 évi részletfizetésre. Az első „kint” építkező, Kupás János „sírva-átkozódva ment ki, a többiek pedig rohamosan szálltak kifelé...” – olvasható Hidi Ferenc munkájában⁹, ami arra enged következtetni, hogy a beltelkek zsúfoltsága az évtizedek során már megszokottá vált.

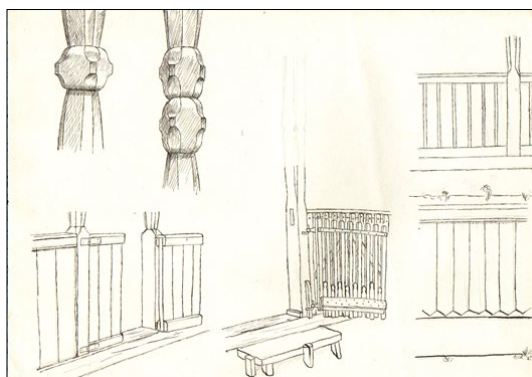
Dincsér Oszkárnak a XX. század 30-as éveiben készített értékes néprajzi fotói jól illusztrálják, hogy egyes udvarok inkább utcához hasonlítottak az Al- és Felvégen az egymás mögé épített lakó- és gazdasági épületek miatt. A házak bejáratainak száma alapján következtetni lehet arra, hogy hány család lakhatta a házat. Az egyik felvételen egy kéthelyiséges épület látható, amelynek hátsó helyisége külön bejárattal rendelkezik (22. kép). Egy másik felvételen viszont a háromosztatú ház három külön bejáratot kapott. Ezek a házak a helyiségek száma alapján a hagyományos *ház-pitvar*, valamint *ház-pitvar-ház* modellhez tartoztak. Funkcionálisan viszont az első épület második helyisége – ha külön család lakta, illetve külön háztartás működött benne – osztatlan funkciójú, lakó- és feldolgozó, illetve közlekedőtér egyben. A második felvételen látható lakóépületnek viszont minden helyisége ilyen osztatlan funkciójú lehetett (23. kép).

Egyik adatközlőm, Hidi András szélsőséges példát hozott fel a korabeli viszonyok szem-

léltetésére: „Hat lakóház vót. Egy házban két család lakott.” Összesen kilenc kiscsalád élt egy telken, akik közelebbi-távolabbi rokonai voltak egymásnak. A hat ház az udvaron két sorban helyezkedett el, az udvar hátsó felében pedig a hozzájuk tartozó gazdasági építmények.

24. kép. *Tornácformák* (A szerző rajza)

25. kép. *Tornácok részletei* (A szerző rajza)

TÜZHELY ÉS FÜSTTELENÍTÉS

A nagydobronyi lakóházban a Kárpát-medence északkeleti részének jellegzetes tüzelőberendezéseit találhattuk volna meg még a XIX. század második felében is: a szobai kandallót és a pitvarbeli kemencét. A kandalló már valószínűleg ekkor kiveszőfélben volt, hiszen legidősebb adatközlőm, az 1898-ban született Szanyi (Pál) János elmondása szerint szülei egykori házában 1902-ben bontották le a kandallót és szereztek be a helyére egy *vaspórt* a dolhai vasgyárból. Az általa leírt kandalló vályogból volt és olyan nagy, hogy a tetején a gyerekek aludtak. Padkája volt, amin

⁹ Hidi Ferenc önéletírása. Kézirat

egy vas szolgálta főzésre, erre tették a fazekat. A szakirodalomban még nem találok olyan kandallóval, amelynek a tetején aludni lehetett volna. Alvásra csupán a kandalló mögötti kucik/kuckó/sut lehetett alkalmas. Nem kizárt, hogy erre gondolt Szanyi (Pál) János. Kemence vagy takaréktűzhely nem lehetett, mivel ezekről külön értekezett.

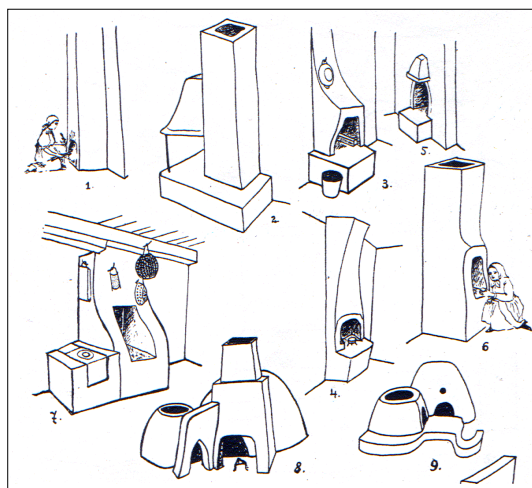
A konyhai kemence jobban benne él még az idősebbek emlékezetében. A recens anyagban ilyenről már nem találok. Egyesek olyanok írnak le, mint amilyenek a ma is használatban lévő udvari kemencék. Mások szerint laposabb, de mindenképp gömbölyű volt. A pitvar hátsó falánál, középen állt, négyszögletes padkán. Csupán kenyérsütésre használták. A kemence mellett állhatott vályogból rakott takaréktűzhely, *pór* is. Ha két gazdasszony volt a háznál, akár kettő is, az *első ház* és a *hátsó ház* ajtaja mellett.

A XX. század első felében a szobabeli tüzelőberendezés a csikóspór, a vaskályha vagy a bádogból készült dobkályha volt. A csikóspór nyáron kikerült a pitvarba, ott főztek rajta.

A pitvarban volt a *kéménylyuk*, egy nagyméretű zárt kémény, amelynek fából vagy vasból készült ajtaja olyan nyílást takart, amelyen keresztül egy üstöt lehetett behelyezni a kémény aljába. Az üstbe három vedér víz fért, télen benne forralták a vizet, főztek a ruhát, vagy fehéritették a fonalat lúggal. A padlástérbe emelkedő részében pedig füstölőt alakítottak ki, itt füstölték a sonkát, szalonnát.

Ez a tüzelőtípus erősen hasonlít azokra a szatmári-beregi szobai, illetve pitvarbeli kandallókra, amelyeknek utolsó példányait Ébner Sándor találta meg és fényképezte le Tyukodon, Csécsén, Mezőtarján, Matolcson, Márokpapiban: „Különleges alakúak... a Szatmár és Bereg megyében talált füstelvezetővel ellátott tűzhelyek, melyeknek szélesebb, kéményhez hasonló alakját, különösen a Bereg megye felé eső községekben *kandallónak*, a Szatmár megyei Matolcson *menekültnek*

nevezik. Ennek a tűzhelynek teljesen kéményszerű alakjára akadtam Tyukodon... A pitvar fölött szabadkémény van és a négyszögletes, hasáb alakú, teljesen sípkéménynek mutató füstelvezető felül a szabadkéménybe viszi a füstöt. A kéményszerű füstelvezető alsó részén van a tulajdonképpeni főző tűzhely, ahol mintegy 30 cm széles nyíláson át tüzeltek főzéskor náddal...¹⁰ Ébner Sándor leírása és rajzai nagy hasonlóságot mutatnak a nagydobronyi, vízmelegítésre használt kéménnyel. Nem kizárt tehát, hogy egyazon építményről van szó. A nagydobronyi kéményt újabb változataiban igaz a tetősík fölé építették, valószínű azonban, hogy amíg szabadkéményes házak voltak, addig nem emelkedett a falak fölé, és a kémény/kandalló füstje a szabadkéménybe áramlott.

26. kép. Kandallók és kemencék a szomszédos tájegységek falvaiból. 1. Tyukod, Szatmár m. 2. Mezőtarpa, Bereg m. 3. Csécsé, Szatmár m. 4. Matolcs, Szatmár m. 5. Márok, Bereg m. 6. és 7. Mezőtarpa, Bereg m. (Gönyey Ébner Sándor (1931). *Régi tűzhelyek Borsod, Abaúj, Zemplén, Bereg, Szatmár megyében. Néprajzi értesítő, XXIII. 6–16.*)

A másik kérdés, hogy állhatott-e ugyanilyen formájú kandalló a lakószobákban? Elvileg elképzelhető, hogy eredetileg – mint Bereg

¹⁰ Gönyey Ébner Sándor (1931). *Régi tűzhelyek Borsod, Abaúj, Zemplén, Bereg, Szatmár megyében. Néprajzi értesítő, XXIII. 6–16.*

más falvaiban is – a szoba fűtését szolgálta, füstje pedig a pitvar szabadkéménye alá távozott. Később funkcióját más, fentebb felsorolt, takarékosabb tüzelőalkalmatosság vette át, a pitvarba pedig, nem lévén katlan vízmelegítés céljára, ez a már ismert forma került át megváltozott rendeltetéssel.

A szabad kémény volt mindenképpen a XIX. század legfontosabb füsttelenítő berendezése. A pitvar hátsó felét foglalta el, mint ahogyan Dincsér Oszkár egyik, félig lebontott házat ábrázoló fényképfelvételén is látható (27. kép). Jól látszik, hogy függőleges fonású sövényből készült a szabadkémény, a tető fölötti része pedig deszkából, de ezt csinálhatták zindelyből is. A belső oldalát a cigánnyal kitapasztatták. Télen a szabad kéménybe húzták fel a füstölnívolt, ide áramlott a kemence és a szobai csikóspór vagy vaskályha füstje is.

27. kép. A ház hátsó szobáját lebontották. Jól látszik a vesszőből fonott szabadkémény
(Dincsér Oszkár felvétele)

LAKÁSBELŐ

A nagydobronyi első szoba, az *első ház* vagy *elülső végi*, a népi lakáskultúra általános hagyományainak megfelelően, a tiszta szoba funkcióját látta el. Ide kerültek a legújabb bútordarabok, a legszebb szőttesek, hímzések textíliák és berendezési tárgyak. A szoba elrendezése párhuzamos volt. A két magasra vetett ágy a szoba két oldalfala mellé került, közöttük állt a komód – felette a falon tükör – vagy később a tükröskomód, illetve almárium. A

bejárattal szemben lévő falat, az ablakok felett, festett tányérok sora díszítette. Rendszerint a jobb oldali ágy végénél állt a karosláda. Vele szemben a másik falnál vagy ágy, vagy *kredenc*, esetleg kisebb ágy, *dikó* kapott helyet. A bejárat mellett bal felől a takaréktűzhely, jobb felől a ruhafogas helye volt. A *ház közepén* állt az asztal, abrosszal leterítve.

A konyhában, mint már említettem, a kemence és a mellette álló, vályogból rakott, vagy a cigányoktól vásárolt takaréktűzhely (csikóspór) foglalta el a legtöbb helyet. Ezeken kívül a kredenc, a *talácsi*, a rajta tárolt edényekkel, és székek alkották a konyha szokásos berendezését. Természetesen a fal is tárolási felület volt a kanáltartó, szűrők, sziták, *lábosok*, nyújtódeszka stb. részére.

A harmadik helyiség más-más berendezéssel rendelkezett, ha kamraként használták, vagy ha laktak benne. Az első esetben a hombár, a szuszék, a lisztesláda, hordók, zsákok, kasok, cserépedények tartalmazták a különböző feldolgozott, illetve fel nem dolgozott terményeket. A *hombár* terménytárolásra szolgált olyan helyen, ahol nem volt terménytároló kamra és nagyobb mennyiségű szemes terményt kellett elhelyezni. A padlásgerendához szegezett, és a padlóhoz rögzített oszlopok adták a vázát, melyek közé zsilipeléses módszerrel deszkákat eresztettek. Ez az alkotmány sokszor a helyiség felét is elfoglalta. A *szuszék* nagyméretű, fedeles tölgyfaláda volt, ami számos esetben a tornác végében kapott helyet. Ha *hátrulós háznak* nevezték a kérdéses helyiséget, bizonyos tároló funkciót így is ellátott amellet, hogy inkább lakótér volt. Módosabb háznál a *hátrulós ház* szinte tükörképe volt az elülsőnek: két ágy, köztük a komód, előtte az asztal székekkel, a falak mentén pedig karosláda, dikók és egyéb, rendszerint régebbi, divatjamúlt bútordarabok, télidőben tűzhely tették otthonosabbá az idősebb családtagok lakóhelyét. Egy ilyen bútordarab volt a *szekrénynek* nevezett faraggással is díszített tölgyfaláda, ami a *sifony*,

vagyis ruhásszekrény megjelenéséig – sőt még a karosládánál is régebben, mivel középkori eredetű – a ruházat elhelyezését szolgálta.

Végül a tornác tárgyairól kell néhány szót szólni. A szuszéken kívül itt állhatott a kézi daráló. Itt szárították a kendert is esős időben, és a különböző társas munkák színterül is szolgált.

ÖSSZEGZÉS

A szerző tanulmányában a kárpátaljai Nagydobrony népi építészetének jellegzetességeit ismerteti saját gyűjtéseire támaszkodva, illetve a témához adatokat szolgáltató források és korábbi gyűjtések felhasználásával.

Nagydobrony népi építészetében a legfontosabb építőanyag a fa volt évszázadokon keresztül. A falut jórészt tölgyerdők vették körül, a faanyag bőségesen állt a falusiak rendelkezésére. Ezért a talpas-vázás fonott fal-féleségek honosodtak meg, melyeket a helyi nyelvjárásban *ticosos* falnak neveznek. A melléképületek esetében a rólásos, vagyis zsilipelt falat is alkalmazták. Ilyen falszerkezet lakóház esetében a néprajzi anyagból nem igazolható, de egykori megléte nem is zárható ki. A lakóházak leggyakoribb alaprajzi típusa a háromhelyiséges *szoba-pitvar-szoba*, *szoba-pitvar-kamra* beosztású ház volt, aminek a helyi

elnevezése a hosszú ház. Létezett az ún. kétvégű ház is, amely *szoba-pitvar-pitvar-szoba* beosztású volt. Ennek kialakulása társadalmi-gazdasági okokkal magyarázható. A szegénység miatt egy-egy udvaron több rokon család is osztozott, sőt egy-egy ház is több kiscsalád otthonául szolgált. A *kétvégű ház* tk. nem más, mint két *szoba-pitvar* típusú ház egymásba illesztve, egy fedél alatt felépítve.

A lakóház régebbi, XIX. századi változataiban a szokásos tüzelőberendezés a konyhabeli kemence volt. Később ez kikerült az udvarra, helyét a takaréktűzhely foglalta el. A néprajzi szakirodalomban e tájegységgel kapcsolatban gyakran említett kandalló itt is előfordulhatott a lakószobában, de erre nézve nincs hitel érdemlő adat, beszámoló. Viszont a konyhában létezett egy nagyméretű kémény nagy nyílással, ami kandallószerű tüzelőtípusnak tekinthető, bár csak vízmelegítésre használták mosás alakalmával.

A lakóház füsttelenítésére a szabad kéményt alkalmazták. Eltűnése a kemence kikerülésével állhat összefüggésben.

A lakószoba berendezésére egyaránt alkalmazták a parasztiparosok és az asztalosmesterek bútorait. A szoba elrendezése a párhuzamos típushoz tartozott.

IRODALOMJEGYZÉK

1. Dám László–D. Rác Magdolna (1986). Lakóházak Dél-Gömörben. Debrecen, Gömör néprajza VII. A Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszékének kiadványai, 21–26. oldal
2. Dám László (1989). Építészeti régiók a Kárpát-medence északkeleti térségében. Népi építészet a Kárpát-medence északkeleti térségében, Miskolc-Szentendre,
3. Gönyey Ébner Sándor (1931). Régi tűzhelyek Borsod, Abaúj, Zemplén, Bereg, Szatmár megyében. Néprajzi Értesítő, XXIII. 6–16. oldal.
4. Páll István (1988). Az Észak-Nyírség népi építésze kutatásának eredményei. A Nyíregyházi Jósza András Múzeum évkönyve. 21–23. oldal, Nyíregyháza.
5. Móricz Kálmán (2016). Nagydobrony, HTSTART.
6. Ungvár és Ung vármegye, Vármegyei Szociográfiák IX–X. Szerk.: Csikvári Antal. 100–112. oldal, Budapest, 1940.